

Kristina JORGIĆ¹

Univerzitet u Novom Sadu²
Asocijacija centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne
studije i istraživanja (ACIMSI)
Centar za rodne studije

UDK
305-055.2:329.15(497.1)"1945/..."
316.66-055.2(497.1)"1945/..."
316.662-055.2(47)

PITANJE ŽENSKJE EMANCIPACIJE IZMEĐU MARKSIZMA-LENJINIZMA I PRAKSE KPJ³

APSTRAKT Pitanje društvenog i pravnog položaja žena u Jugoslaviji eksplicitno je postavljeno tek 1945. godine, nakon uspostave novog, komunističkog režima. Na osnovama marksizma, a potom i socijalizma, bio je definisan odnos prema ženskom pitanju u Jugoslaviji. U radu se analizira odnos marksističke teorije i ženskog pitanja, Lenjinovi i Staljinovi stavovi prema emancipaciji žena, premda rezultati istraživanja pokazuju da žensko pitanje nije rešavano posebno, izdvojeno: trebalo je da emancipacija žena bude uklopljena u pitanja radničke klase. KPJ je umnogome kopirala modele sovjetskog rukovodstva, tako da ni pitanje ženske emancipacije neće predstavljati izuzetak. Premda je ovaj pristup u praksi doveo do gubljenja posebnosti ženskog pitanja, za jednu duboko patrijarhalnu zemlju kakva je Jugoslavija bila, odnos koji je vlast, odnosno KPJ, imala prema položaju žena svakako je predstavljao novinu koja je donela značajne promene. Predmet rada predstavlja analiza javnih (komunističkih) diskursa u SSSR-u i Jugoslaviji u cilju uočavanja sličnosti i odstupanja.

Ključne reči: marksizam, žensko pitanje, KPJ, AFŽ, Ženotdel

1 E-mail: kjorgic@gmail.com

2 Autorka je doktorantkinja na Univerzitetu u Novom Sadu.

3 Rad je predstavljen na naučnoj konferenciji od nacionalnog značaja *Neko je rekao feminizam? Feministička teorija u Srbiji danas*, koja je održana u Institutu za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu (8–11. februar 2018) u organizaciji Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu i Instituta za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu.

MARKSISTIČKA TEORIJA I ŽENSKO PITANJE

Za teoretičare i teoretičarke marksizma, posebno u periodu kada marksizam nastaje, tema potlačenog ženskog pola⁴ nije predstavljala posebno područje naučnoistraživačkog interesa. Međutim, Marksova (Karl Marx) rečenica po kojoj „društveni napredak može biti vrednovan u odnosu na društveni položaj žena” (Marx 1868) marksizam ideološki približava feminizmu. Premda uočavanje sličnosti i razlika između marksizma i feminizma kada je u pitanju položaj žena nije od presudnog značaja za ovaj rad, važno je istaći da je zajednička karakteristika pomenutih ideologija sadržana u stanovištu da obe nastaju u istom društvenoistorijskom kontekstu, odnosno pod uticajem kapitalizma koji se sve više širi, ubrzane urbanizacije i promena u strukturi porodice (Mendel 1998, 20). I marksizam i feminizam imali su isti cilj – emancipaciju žena i njihovo oslobađanje od društvenog ropstva – ali, pošto su imali različite načine za postizanje pomenutog, neke istraživačice zaključuju da brak između marksizma i feminizma nije mogao biti osuđen na sreću (Пышкарева 2002, 2). Budući da je na osnovama marksizma i, kasnije, socijalizma, bio definisan odnos prema ženskom pitanju u Jugoslaviji nakon 1945. godine, upravo je ovo razlog zbog koga je neophodno detaljno proučiti marksističku teoriju u pomenutom kontekstu.

Metodološku osnovu za bavljenje ženskim pitanjem Marksu i Engelsu (Friedrich Engels) su predstavljali: (1) istorizam – postojeća podela poslova između polova nije oduvek postojala, već predstavlja istorijski produkt koji se konstantno menja (porodica se takođe shvata kao istorijska kategorija), (2) progresivizam – teoretičari i teoretičarke marksizma smatraju da se razvoj čoveka odvija postepeno, odnosno progresivno, (3) princip centrizma – u središtu marksističkog koncepta je klasa, kasnije proletarijat, (4) paradigma konflikta – klasna borba, koja predstavlja esencijalnu tačku ljudskog progressa, nastala je kao konflikt između produktivnih snaga i industrije i (5) univerzalizam – tipičan za teorije tog vremena, uverenje da je moguće dostići jedinstvenu sliku sveta (ibid., 2–4). Prva tri principa svojstvena su i feminizmu, samo što je u središtu pažnje feminizma žena, ne proletarijat.

4 Koncept roda u XIX veku i prvoj polovini XX veka ne postoji.

Marksisti i marksistkinje se obraćaju masi (ne individui), s tim što oni i one na umu imaju žene–radnice, ali se zapravo od muškaraca, očeva i supruga, očekuje da se bore za bolji položaj žena kroz klasnu borbu.

Marks i Engels se još u *Manifestu Komunističke partije* 1847. godine bave problemom buržoaskog braka i porodice:

„Na čemu počiva suvremena, građanska obitelj? Na kapitalu, na privatnoj zaradi. U potpuno razvijenom obliku ona postoji samo za buržoaziju; ali ona nalazi svoju dopunu u činjenici da je proleter prisilno lišen svoje obitelji kao i u javnoj prostituciji” (Marks i Engels 2008, 581).

Marksisti i marksistkinje zaključuju da

„buržuj vidi u svojoj ženi puki instrument proizvodnje. Čuje da se instrumenti za proizvodnju trebaju iskorištavati zajednički i ne može zamisliti ništa drugo nego da će udes zajedničkog iskorištavanja jednako pogoditi i žene” (ibid.).

Za razliku od „utopijskih socijalista”, poput Šarla Furijsa (Charles Fourier) i Roberta Ovena (Robert Owen), marksisti i marksistkinje su obezbedili naučnu bazu procesu oslobađanja žena: korene ugnjetavanja žena dovode u tesnu vezu sa sistemom proizvodnje zasnovanom na privatnoj svojini i klasnom društvu. Sa druge strane, Avgust Bebel (August Bebel) napisao je 1879. godine svoje kapitalno delo *Žena i socijalizam*, koje je doživelo ogroman broj izdanja i postalo „nezvanična Biblija evopskog buđenja” (Stites 2004, 324). U njegovoj interpretaciji, do ženskog oslobođenja neće doći uz pomoć promena pravnih regulativa, već stvaranjem ekonomski nezavisne žene. To je i razlog zbog čega se žene moraju priključiti borbi radnika i radnica za poboljšanje svog položaja.

„Žena novog društva u društvenim i ekonomskim odnosima ... sama je gospodar svoje sudbine, ona bira za svoju delatnost oblasti koje odgovaraju njenim željama, sposobnostima i ciljevima i u jednakim uslovima ona dela isto kao i muškarac” (Бebelъ 1959, 141).

Međutim, Bebel ne uzima u obzir mogućnost formiranja ženskih organizacija radnica (proleterki): konkretizacija programa i implementiranje marksističkih ideja, odnosno njihovo adaptiranje u praksi zapadne Evrope, vezuje se za Klaru Cetkin (Clara Zetkin). Prvi put je Cetkin svoj program iznela na kongresu Druge internacionale 1889. godine u tekstu „Za oslobođenje žena!” Istakla se tvrdnjom da žene treba priključiti revolucionarnom pokretu, uključiti ih u proces proizvodnje i uticati na zakonodavstvo da prepozna pitanje ženskog rada (Dornemann 1979, 3–22).

Za predmet ovog rada nije od velikog značaja praćenje razvoja ženskog pitanja u okviru Nemačke socijaldemokratske partije (nastala ujedinjenjem dveju frakcija 1875. godine) ili američke Socijalističke partije (osnovana 1901. godine), koliko je važno uočiti kako su boljševici nakon Oktobarske revolucije gledali na problem ženskog društvenog položaja. Razlog je jednostavan: KPJ će umnogome kopirati modele sovjetskog rukovodstva, tako da ni pitanje ženske emancipacije neće predstavljati izuzetak. Na ovom mestu treba istaći stanovište većine istoričara i istoričarki i istraživača i istraživačica koji su se bavili ovom temom da ni Lenjin (Владимир И. У. Ленин) ni drugi istaknuti članovi Partije nisu imali originalan doprinos teoriji ženskog pitanja, već su, sa minimalnim izmenama, teorije Marksa, Engelsa, Bebela i Klare Cetkin adaptirali ruskoj, kasnije sovjetskoj svakodnevnici (Alferova 2011, 11).

Lenjinove poglede na žene, brak i seksualne odnose zabeležila je Klara Cetkin u delu „Sećanja na Lenjina” (Zetkin 1924).⁵ Neretko navodeći da oko društvene jednakosti žena među komunistima i komunistkinjama nije bilo spora, Lenjin je isticao „neraskidljivu vezu između ženskih prava i društvenog položaja (sa jedne strane) i privatne svojine i sredstava za proizvodnju (sa druge strane)”. Bio je protiv osnivanja posebnih organizacija koje bi se bavile ženskim pitanjem, već se zalagao da se u okviru Partije (u vidu komisija, radnih grupa i sl.) oforme organi koji bi se bavili ovom problematikom.⁶ Međutim, Lenjin je kategorički protiv pojave koju zapa-

5 Cetkin se dva puta susrela sa Lenjinom u Moskvi tokom 1920. godine i kao proizvod njenih sećanja nastalo je pomenuto delo.

6 Zasedanje Kominterne 1921. godine potvrdilo je ovo stanovište.

ža u Nemačkoj: kritike položaja žene sa aspekta bračnih odnosa, promena koje je doneo Prvi svetski rat i sl. Po njemu, ovo je „nemarksistički odnos prema pitanju”: pitanje (ženskog) pola i braka mora se uklopiti u širu sliku društvenih pitanja, odnosno revolucije proletarijata. Osim što je na ovaj način žensko pitanje gubilo na osobenosti, Lenjin je smatrao da ono ipak nije goruće:

„Da li je sada vreme da zabavljamo proleterke diskusijom kako neko voli i kako je voljen, kako se neko ženi i kako se neko udaje? ... Sada sve žene radnog naroda moraju biti usmerene ka revoluciji proletarijata” (ibid.).

Klara Cetkin i Lenjin složili su se da je Prvi svetski rat sa revolucijama koje su usledile uticao na to da mnoge stare vrednosti izblede ili potpuno iščeznu. Odnosi između ljudi, posebno muškarca i žene, menjali su se, postavljale su se nove granice između prava i obaveza pojedinca i pojedinke, tako da su ovi odnosi u datom trenutku ocenjeni kao haotični (ibid.). Za Lenjina je posebno zabrinjavajuće delovao stav mladih prema seksualnom pitanju:

„Mnogi od njih svoje ponašanje zovu ‚revolucionarnim’ ili ‚komunističkim’, iskreno verujući da je ono takvo. ... Ovaj tzv. novi seksualni život mladih – a ponekada i starijih – više me podseća na čistu buržoaziju, kao širenje buržoaskih bordela. Ono nema ništa zajedničko sa slobodnom ljubavlju, onakvom kako je mi komunisti i komunistkinje shvatamo. Morate biti oprezni zbog poznate teorije da će u komunističkom društvu zadovoljenje seksualnih želja i ljubavi biti jednostavno i trivijalno kao ispijanje čaše vode” (ibid.).

Ocenjujući da je ova „teorija čaše vode sludela mlade ljude”, smatra da se ona već pokazala kobnom za mnoge mladiće i devojke. Ideja „slobodne ljubavi” nije ni nova niti pripada samo komunistima i komunistkinjama. Lenjin je vezuje za pitanje „emancipacije srca”, koje se pojavilo u književnosti romantizma. Za ljubav i intimne odnose neophodni su samokontrola i samodisciplina (ibid.).

Rezimirajući ovu temu, evidentno je da su komunističke partije težile uključivanju žena u proces sopstvenog oslobađanja i, uopšteno govoreći,

borbu za stvaranje besklasnog društva. Žensko pitanje nije rešavano posebno, izdvojeno: žene su, na prvom mestu, viđene kao žrtve kapitalizma, i trebalo je da njihova emancipacija bude uklopljena u pitanja radničke klase. Pitanje „slobodne ljubavi”, odnosno njenog komunističkog viđenja, ostalo je prilično kontroverzno i danas. Međutim, istraživači i istraživačice koji su se bavili ovom problematikom zaključili su da su u komunističkim zemljama u javnom diskursu ljubav i seksualni odnosi uvek bili u tesnoj vezi. Veličali su se heteroseksualni, monogamni odnosi puni ljubavi, dok su seksualni odnosi bez ljubavi viđeni kao isprazne, besmislene radnje, koje deluju destruktivno po samu ličnost (McLellan 2011, 83). Tako su se u Istočnoj Nemačkoj pojavili termini poput *normalan* i *abnormalan seks*: dok je prvi označavao ljubav i intimnost partnerke i partnera, za drugi je karakteristično odsustvo ljubavi – bez obzira na to da li se u odnose stupa zbog novca, osećaja zadovoljstva ili bilo čega drugog (ibid., 89). Premda se javni diskurs nikako ne može i ne sme poistovetiti sa privatnim ponašanjem, zbog same prirode istraživanja važno je ispitati koliko je zvaničan stav protiv slobodne ljubavi imao uporišta u praksi.

Marksov i Engelsov teorijski stav prema ljubavi i seksualnim odnosima izražavao se kroz isticanje idealnog idejno-moralnog stanja društva, koje je osnovna pretpostavka da ljudsko biće ostvari sve svoje potrebe i želje. Sa tog aspekta, oni su se više bavili pitanjem kada i pod kojim uslovima seksualni odnosi postaju izraz bogatstva ljudske ličnosti, a ljubav njihov vrhovni izraz. Važno je istaći da marksistička teorija ne definiše ljubav kao javni, već kao privatni domen, kao sferu u koju društvo neće imati nikakve mogućnosti da se upliće.

ŽENOTDEL – ORGANIZACIJA ŽENA PRI RUSKOJ SOCIJALDEMOKRATSKOJ RADNIČKOJ PARTIJI

Žensko pitanje u Rusiji nakon 1917. godine, tj. potonjem SSSR-u, definiše se kao skup društvenih problema koji se tiče žena, uključujući položaj žene u društvu i porodici, pitanje majčinstva i nege deteta, kao i puteve oslobođanja žena od ugnjetavanja. Prema marksističko-lenjinističkom stanovištu, rešavanje ženskog pitanja deo je opštih preduslova koji se moraju ispuniti

kako bi došlo do nastanka komunističkog društva (Большая Советская Энциклопедия 2010–2018).

Aleksandra Kolontaj (Александра Коллонтай)⁷ već je tokom Revolucije 1905. godine ukazivala peterburškom komitetu Partije da u svom programu mora posvetiti više pažnje teškom životu ruskih radnica. Međutim, ne samo što je odbijeno da „oslobođenje žena” uđe u program i cilj Partije, već je odbačena i njena ideja o formiranju posebnog ogranka koji bi se najpre bavio pitanjem masovnijeg priključenja žena Partiji (Kollontai 1971, 13–14). Prisećajući se koliko je slaba zainteresovanost za oslobađanje žena bila, Kolontaj je navela da je Vera Zasulič (Вера Засулич)⁸ po povratku u Rusiju nakon 1905. godine odbila da joj pomogne da privuče što veći broj žena Partiji (Коллонтай 1921, 275). Pristupivši u redove boljševika 1915. godine, Kolontaj ističe da žensko pitanje ne treba posmatrati sa aspekta političkog oslobođenja ili društvenih reformi, već simbolično, kao borbu za parče hleba, čvrsto verujući da će žene biti istinski slobodne onda kada budu ekonomski nezavisne (Kollontai 1977).

Ženotdel je formiran 1919. godine kao ogranak pri Ruskoj komunističkoj partiji⁹ u cilju edukovanja žena u komunističkom duhu i njihovog privlačenja ideji o izgradnji socijalističkog društva u jeku Građanskog rata (1917–1922). Jedan od istaknutijih ciljeva bilo je opismenjavanje nepismenih, s tim da je u periodu Građanskog rata trebalo raditi na formiranju odbora za pomoć bolesnima i ranjenima, organizovati volonterski rad, boriti se protiv gladi i razaranja i sl. (Большая Советская Энциклопедия 2010–2018). Održava-

7 Aleksandra Kolontaj bila je revolucionarna feministkinja koju istorija pamti kao prvu ženu koja je bila članica neke vlade.

8 Čuvena ruska revolucionarka i članica Ruske socijaldemokratske radničke partije. U Evropi je postala poznata zahvaljujući sudskom procesu u kojem je bila glavna akterka, budući da je pucala i ranila guvernera Peterburga Fjodora Treпова (Федор Трепов) 1878. godine. Za vreme Revolucije 1917. godine podršku je dala menjševicima.

9 Ruska socijaldemokratska radnička partija, osnovana 1898. godine u Minsku, podelila se u dve frakcije 1912. Većina (boljševici) pridodali su nazivu partije oznaku „boljševici”, te je od ove frakcije nastala Ruska komunistička partija (boljševika) 1918. godine, koja već 1925. menja naziv u Svesavezna komunistička partija (boljševika). Ovaj naziv će zadržati do 1952. godine, kada dobija konačan oblik: Komunistička partija Sovjetskog Saveza.

nje posebnih ženskih skupova, konferencija i mitinga i donošenje uredbi i predloga zakona iz oblasti porodično-pravnog, bračnog i privrednog života koji su se ticali statusa žene, a koji bi bili upućeni u Savet narodnih komesara, bio je poseban zadatak Ženotdela (Stites 1978, 336).

U procesu formiranja Ženotdela uočene su tri faze (Farnsworth 1976, 292–316), iz kojih se jasno može zaključiti da Ženotdel ne bi bio formalno osnovan bez podrške (muškog dela) Partije, s tim što je Kolontaj u ovoj borbi za svoje jake saveznike imala Lenjina i Jakova Sverdlova (Яков Свердлов).¹⁰ Prvi je više puta izjavio da žene moraju da podržavaju Revoluciju kako bi ona uspela te, iako mu možda intimno žensko pitanje nije bilo prioritetno, njemu bliske žene uzele su takođe učešće u formiranju Ženotdela – najpre supruga Nadežda Krupskaja (Надежда Крупская), a potom i sestra Ana (Анна Ульянова), koja je pozdravila osnivanje posebnog ženskog lista, *Rabotnice*, 1917. godine (Krupskaya 1970, 269–270). Ne treba zanemariti ni zapažanje Lenjinove supruge Nadežde, koja je smatrala da je Kolontaj po ovom pitanju izvršila veliki uticaj na Lenjina, odvajajući ga od uskog gledišta Partije (Farnsworth 1976, 296). Sa druge strane, kada je Sverdlov preminuo 1919. godine, Kolontaj je u svom emotivnom govoru radnicama Rusije izjavila da su zauvek izgubile prijatelja koji je istinski razumeo potrebu za političkim radom među ženama, te da njegova smrt predstavlja veliki gubitak za žene Rusije (Коллонтай 1972, 266–267).

Govoreći o razlozima formiranja Ženotdela, mora se istaći da postoje izvesna neslaganja, s tim da se do danas iskristalisalo nekoliko stavova: Ženotdel nastaje kao rezultat „usmerenog pritiska male grupa žena unutar Partije” (Goldman 2002, 22), te se ženama članicama Partije priznaje najveća zasluga za formiranje ove organizacije, dok nasuprot ovom stavu stoji tvrdnja da su ženske sekcije osnovane kao sredstvo kojim se obezbeđivala ženska radna snaga (ibid.).

10 Istaknuti ruski revolucionar i boljševik, predsedavajući sveruskog CK (novembar 1917–mart 1919). I danas u istoriografiji postoje sporovi oko njegovog ličnog učešća u likvidiranju carske porodice Romanov 1918. godine (cf. King and Wilson 2003, 94, 204–206).

Godine NEP-a predstavljale su veliki izazov za rad Ženotdela: politička elita se razilazila nakon 1921. godine oko pitanja daljeg rada ove organizacije. Prednost je trebalo dati pitanjima ekonomije, ne pitanjima domaćinstva, društvenih odnosa i sl., koja su samo mogla da izazovu raslojavanje unutar klase (Sandle 1998, 129). Premda je Rezoluciju Osmog kongresa Partije (1919), koja je istakla potrebu Partije da još konkretnije radi među ženama i da ih politički angažuje, Kolontaj videla kao ličnu pobjedu, već dve godine kasnije uvidela je da žena gotovo da nije bilo na rukovodećim mestima u Partiji (Kollontai 1972, 319). Već 1921. godine Partija je pisala o „feminističkim devijacijama” Ženotdela. Ovaj momenat poklapa se sa povlačenjem Aleksandre Kolontaj iz ove organizacije: na njeno mesto došla je februara 1922. konzervativnija Sofija Smidovič (Софья Смидович).¹¹ Kolontaj u međuvremenu provocira rukovodstvo Partije konstatujući da oseća strah da će žene biti isključene sa tržišta rada i vraćene u privatnu sferu, u okvir domaćinstva (Wood 2008, 466). Značajno je pomenuti da za 1924. godinu gotovo da nema dokumentacije Ženotdela – ona je odstranjena iz partijske arhive. U ovo vreme javlja se takozvana Leva opozicija (1923–1927), nastala u okviru Partije usled Lenjinove bolesti i smrti. Klavdija Nikolajeva (Клавдия Николаева), koja se posle Smidovič našla na čelu organizacije, bila je deo ove opozicije, tako da se njeno lično delovanje u ovom periodu može dovesti u vezu sa uništavanjem kompletne dokumentacije Ženotdela za 1924. godinu (Wood 2008, 466).

Nikolajeva se jeste zadržala na čelu organizacije tri godine, do 1925, ali je svojoj naslednici Aleksandri Artjuhinoj (Александра Артюхина, 1925–1929) ostavila brigu o konstantnom ograđivanju od Leve opozicije, budući da je Artjuhina najčešće izjavljivala da Ženotdel „nema zadatke odvojene od Partije”. Tako je prva politička organizacija žena u Rusiji, odnosno SSSR-u, preživljavala do januara 1930. godine, kada je odlukom Centralnog komiteta definitivno ugašena u sklopu opšte reorganizacije Partije. Lazar Kaganovič (Лазарь Каганович), političar koga je Staljin (Иосиф Сталин)

11 Da li se dobrovoljno povukla ili ne, pitanje je na koje još uvek nije dat konačan odgovor, ali je činjenica da je predlog njene rezolucije o Radničkoj opoziciji odbačen na XI kongresu Partije 1922. godine. Iste godine Kolontaj postaje sovjetska ambasadorica u Norveškoj.

ovlastio za rešavanje pitanja daljeg rada Ženotdela, izjavio je da su ženski odbori „zatvorili krug svog razvoja” i da više nisu neophodni. Istorijsko žensko pitanje time je bilo „rešeno”.¹²

ANTIFAŠISTIČKI FRONT ŽENA

Žene u Kraljevini Srbiji i potom Kraljevini Jugoslaviji nisu uživale ravnopravnost sa muškarcima, što ne znači da akcija koje su imale za cilj poboljšavanje položaja žena na bivšem jugoslovenskom prostoru nije bilo. One se javljaju već u XIX veku. Žene Srbije su na društvenu pozornicu stupile u drugoj polovini XIX veka: na inicijativu Nadežde Petrović osnovano je Kolo srpskih sestara 1903. godine, a ubrzo i društvo Srpska majka. Prvi talas feminizma na bivšem jugoslovenskom prostoru obeležio je dvadesete i tridesete godine XX veka, odnosno vreme trajanja Kraljevine Jugoslavije. U ovom periodu u Kraljevini je izdavano više časopisa sa jasnim feminističkim stanovištima, poput časopisa *Žena* (pokrenut u Novom Sadu 1913) ili *Женски покрет/Ženski pokret/Žensko gibanje*, koji je istovremeno izlazio u Zagrebu, Ljubljani i Beogradu. Osnovano je Udruženje univerzitetski obrazovanih žena Jugoslavije, koje je bilo aktivno u promovisanju prava žena i neophodnosti njihove borbe za ostvarenje prava na početku XX veka. Kao značajniji produkt prvog talasa feminizma na ovim prostorima treba pomenuti i osnivanje Ženske stranke 1927. godine, iako je ona bila ubrzo ugašena.

Do formiranja prve masovne organizacije žena dolazi tek 1942. godine, kada je osnovan Antifašistički front žena. Značajno je identifikovati momenat u kome dolazi do prepoznavanja žena od strane komunista i komunistkinja. U trenucima kada se ponovo nazirao sukob velikih razmera, žene su prepoznate kao značajni faktor borbe protiv neprijatelja 1935. godine na Sedmom kongresu Kominterne, održanom u Moskvi. Ovaj kongres odigrao je veliku ulogu za šire uključivanje žena u „revolucionarnu i antifa-

12 Istini za volju, treba pomenuti da je bilo sporadičnih izjava članica Ženotdela širom zemlje koje su istupale protiv ovakve odluke Partije. Jedna od njih bila je Makarova (Макарова), delegatkinja iz Sibira, koja je izjavila godinu dana kasnije da od likvidiranja Ženotdela, nije bilo nikakvog rada među ženama skoro celu narednu godinu. Te iste, 1930. godine, primetila je da se dotadašnji rad među ženama polako raspadao (cf. Goldman 2002, 65).

šističku borbu”¹³ (Kecman 1978, 393). Sa druge strane, pitanje ravnopravnosti žena u početku NOB-a nije isticano kao jedan od njenih primarnih ciljeva. Zapravo, značenje samog pojma ravnopravnosti ni u jednoj prilici nije eksplicitno određeno: analiza dokumenata iz ovog perioda pokazala je da se pod ravnopravnošću najčešće podrazumevalo pravo na jednako učesće u NOB-u i organima narodne vlasti bez obzira na pol (Sklevicky 1996, 28). Mitra Mitrović, u svom referatu na osnivačkoj konferenciji AFŽ-a u Bosanskom Petrovcu, već u prvoj rečenici naglasila je da neće govoriti o samoj organizaciji AFŽ-a, već o „antifašističkom pokretu žena u Jugoslaviji u okviru narodno-oslobodilačke borbe” (Mitrović 1942). Na više mesta, od strane različitih govornica, isticano je da je „AFŽ organizacija žena koje su ... i svoju sudbinu i budućnost vezale za borbu Narodno-oslobodilačke vojske” (Centralni odbor AFŽ 1943). Referat Spasenije Cane Babović sa Prve zemaljske konferencije AFŽ-a, prezentovan 8. decembra 1942. godine, izuzetno je vredan pokazatelj kako su vodeće predstavnice AFŽ-a videle sopstveno angažovanje u ovoj organizaciji, ali i samu prirodu AFŽ-a. Cana Babović je istakla da se AFŽ ne oslanja ni na kakve tradicije ženskih pokreta iz ranijeg perioda, čime je negirano postojanje bilo kakvog feminističkog nasleđa koje je moglo uticati na rad AFŽ-a. Žene su u okviru AFŽ-a prvi put jasno istupile sa tvrdnjom da su one te koje treba da biraju i da budu birane i da stvaraju vlast koju će u zemlji imati (Tito 1945, 8–9). Da je objedinjavanje ove organizacije bilo pod neposrednim rukovodstvom najvišeg partijskog tela vidljivo je iz Direktivnog pisma CK KPJ o zadacima AFŽ-a, od 2. novembra 1942, kojim se svim partijskim organizacijama pojasnila uloga AFŽ-a (Nešović i Petranović 1983, 275–276).

Problem proučavanja AFŽ-a leži u činjenici da kompletna arhivska građa iz ratnog perioda, dakle 1942–1945. godine, nedostaje. Uz regionalnu

13 U platformi Kongresa stajalo je:

„Nastojeći da uvučemo radne žene u revolucionarni pokret, mi se ne smemo bojati da u tom cilju stvaramo pojedine ženske organizacije gde je to potrebno. ... Treba potražiti najprostije, najgibkije forme u cilju stvaranja kontakata i zajedničke borbe revolucionarnih socijaldemokratskih i progresivnih antiratnih i antifašističkih organizacija žena. Mi treba da postignemo po svaku cenu, da se radnice i radne žene bore rame uz rame sa svojom klasnom braćom” (Kecman 1978, 393).

nedostupnost građe, to su najveći problemi samog bavljenja ovom temom. Činjenica je da je partijska historiografija smatrala da su žene ka NOB-u i kasnije AFŽ-u vodili visoka samosvest, zajednička borba protiv fašističkog neprijatelja i sl. Barbara Vizinger smatra da su žene u toku rata predstavljale društveni objekat, da su bile lišene inicijative i da su njihove uloge i zadatke po pravilu definisali rukovodioci – muškarci (Pantelić 2011). Govor Josipa Broza Tita sa Prve zemaljske konferencije AFŽ-a najbolji je pokazatelj da je pitanje ženske emancipacije bilo sastavni deo borbe protiv okupatora:

„Žene se bore danas rame uz rame sa muškarcima za slobodu naroda Jugoslavije, ... one se bore za slobodu i nezavisnost svojih naroda, one se bore protiv fašističkog sistema, sistema srednjovekovnog ropstva ... One se bore za slobodu i nezavisnost svojih naroda, a to je sastavni dio velike borbe za njihovu ravnopravnost” (Tito 1942, 1–13).

Tito u svom govoru ističe da je AFŽ nastao zahvaljujući upornosti samih žena, te da je to organizacija „ponikla odozdo”. Budući da su se žene uključile u borbu protiv neprijatelja, bilo na frontu ili iza linije fronta, da su dale žrtve tokom rata, time se implicira da su ostvareni svi preduslovi da žene sa teritorije okupirane zemlje postanu ravnopravne sa muškarcima:

„Žene Jugoslavije, koje su u ovoj borbi sa takvim samoprijegom dale takve žrtve, one što tako uporno stoje u prvim redovima Narodnooslobodilačke borbe, imaju pravo da ovdje, danas, jedanput zauvijek, utvrde jednu činjenicu: da ova borba mora donijeti ploda i za žene naroda Jugoslavije, da nikada više niko neće moći istrgnuti te skupo plaćene plodove iz njihovih ruku!” (ibid.).

U svakom slučaju, za vreme rata, AFŽ je bio usmeren na mobilisanje što većeg broja žena u NOB, trudeći se da u isto vreme bude nosilac različitih socijalno-humanih aktivnosti. Jednu od njih svakako predstavljaju analfabetski tečajevi, koji su počeli planski i organizovano, odnosno uz podršku narodnih odbora, da se sprovedu od jeseni 1945. godine (Centralni odbor AFŽ Jugoslavije 1945). Uz opismenjavanje žena iz različitih (uglavnom zaostalih) krajeva, AFŽ je na sebe preuzeo zadatak socijalnog zbrinjavanja dece, razbijanje verske zaostalosti (skidanje zara i feredže) i društveno-po-

litičkog osveščivanja.¹⁴ Po završetku rata, Centralni komitet KPJ i dalje je pokazivao veliki interes za Antifašistički front žena. Od 17. do 19. juna 1945. godine održan je Kongres AFŽ-a u Beogradu. Mada je imao manifestacijski karakter, ovaj Kongres je javno odbacio sumnje uočene kod izvesnog broja partijskih kadrova o celishodnosti ove organizacije nakon rata. Komunistička partija tražila je od svih partijskih kadrova suzbijanje sektaštva prema primanju žena u Partiju, dalje iskazivanje interesa i razumevanje za AFŽ, kako se on ne bi pretvorio u malobrojnu izolovanu feminističku organizaciju (Nešović i Petranović 1983, 822). Programski ciljevi AFŽ-a bili su sadržani u Direktivi Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije o AFŽ, od 23. oktobra 1945. godine. Razlika je bila u tome što je ova iz 1945. govorila o mirnodopskim uslovima života, novim zadacima obnove zemlje i ostvarenim pravima žene pozivanjem na tekovine Narodnooslobodilačke borbe, koja im je ta prava i omogućila. Nakon Drugog svetskog rata, u programskom smislu, KP je predstavljala ženu u liku drugarice, radnice, dobre majke i domaćice. Građen je i stereotip o partizankama–bolničarkama, koje su i oružjem branile svoje ranjenike. Međutim, u mirnodopskim uslovima nije bilo dovoljno negovati sećanja, trebalo je angažovati žene na novim zadacima (Katz 2011, 142).

Situacija u vezi s daljim radom AFŽ-a počela je da se menja tokom 1950. godine. Na trećem kongresu AFŽ-a, održanom u oktobru te godine, promenjen je njegov status: iako ostaje ženska organizacija, AFŽ postaje sekcija unutar Narodnog fronta. Članice AFŽ-a bi od sada trebalo da se bave posebno „ženskim problemima”, dok bi politički rad i rad na kulturnom uzdizanju bio prenet na organe Narodnog fronta. Pitanje o tome da li je nužno da postoji autonomna ženska organizacija sve se češće pojavljivalo u javnosti. Istraživanja Gordane Stojaković iznedrila su činjenicu da se počev od 1950. jedan broj zaposlenih žena vratio u kuće. Stabilizacija privrednih prilika počev od 1950. učinila je da više nije bilo potrebe za tako obimnim angažovanjem radne snage kao što je to bio slučaj u prvim posleratnim godinama, kada su žene bile izvor nedostajuće i tako potrebne radne snage

14 Na primer, u okviru AFŽ-a organizovani su tečajevi na kojima su žene podučavane kako da peru i otkuvavaju rublje, kreće kuće, pripremaju hranu itd. (cf. Glavni odbor AFŽ 1951).

za obnovu i izgradnju zemlje (Stojaković 2012, 70). U isto vreme, na savetovanju gradskih organizacija AFŽ-a u junu 1950. godine u Zagrebu, Vida Tomšič je u diskusiji o planiranim aktivnostima AFŽ-a kao njegova predsednica izjavila da

„smo u izvjesnoj mjeri, ako se to može kazati za cijelu zemlju, jedan od naših zadataka prilično izvršili ... u izvjesnom smislu u nekim djelovima naše zemlje a naročito u gradovima, već postigli da je žena ravnopravna” (Tomšič 1950, 1).

Međutim, istom prilikom, Tomšič je iznela ideju o transformaciji AFŽ-a, tako što će se ukinuti profesionalne funkcije jer nisu doprinele većoj aktivnosti žena, već su ih, prema njenim rečima, kočile. Umesto plaćenih odbornica i rukovotkinja AFŽ-a, Tomšič je zagovarala da se u organizacije i rukovodeća tela AFŽ-a biraju žene koje će, uz svoj svakodnevni rad, volonterski raditi u organizaciji.

Da je Titova Jugoslavija ušla u novu fazu razvoja društvenih odnosa, gde se preispitivao položaj žena, a u tom kontekstu i ženski aktivizam u okvirima AFŽ-a, svedoči govor Vide Tomšič održan povodom 8. marta 1952. godine. Tomšič je jasno istakla da je svakoj ženi u Jugoslaviji data mogućnost da se obrazuje, zaposli, profesionalno afirmiše i da za isti rad bude isto plaćena kao muškarci. Međutim, pitanje iskoraka iz porodičnog kruga nije nestalo, već se zaoštrilo. Sa jedne strane, proces industrijalizacije zemlje zahtevao je uključ enje žena u proizvodnju, a sa druge strane, zaostala domaćinstva zahtevala su njihov ogroman rad. Modernizacija domaćinstva, prema Tomšič, nije bila „prioritet socijalističke izgradnje”, žena je zbog materinstva često viđena kao nerentabilna radna snaga i pritom su još uvek bila primetna „malograđanska shvatanja pobedenih nazadnih snaga”, koje žele da ženu vrata u kuću i koje su uzrok „smanjivanja aktivnog učešća žene u političkom životu” zemlje (Tomšič 1952, 1–7).

Razlozi za ukidanje AFŽ-a takođe još uvek nisu istraženi u potpunosti; zna se da se AFŽ-u u Vojvodini već 1944. godine zamerala „prevelika samostalnost”, dok se AFŽ-u od strane CK KP Hrvatske zameralo, između

ostalog, zbog slabih veza sa partijskom organizacijom (Pantelić 2011). Na Četvrtom kongresu, AFŽ je ukinut kao posebna ženska organizacija 1953. godine. Izveštaji, reportaže i vesti o radu organizacija AFŽ-a objavljeni u štampi AFŽ-a su pokazali da zahtevi za gašenje organizacije nisu bili uzrokovani potrebom koju je iskazalo članstvo: naprotiv, gašenje AFŽ-a bilo je posledica političke odluke KPJ i ulaska FNRJ u novu fazu ekonomskog i društvenog razvoja (Stojaković 2002, 47–48). Zapravo, u glasilima AFŽ-a nije bilo skoro nikakvih protesta povodom prestanka rada organizacije. Da li su komunistkinje liderke AFŽ-a smatrale da su dotadašnji rezultati procesa emancipacije prihvatljivi i da je ulazak nedefinisanog broja žena u odbore Narodnog fronta sam po sebi dovoljan za predstavljanje autentičnih interesa žena ili nisu uopšte ni bile konsultovane, već su prihvatile odluku (muškog) političkog rukovodstva, još uvek je nejasno. U svakom slučaju, potvrdilo se da su liderke AFŽ-a, poput predsednica Spasenije Babović i Vide Tomšić, zapravo morale biti odane komunistkinje, one koje nikada neće dovesti u pitanje odluku koja dolazi sa vrha. (Samo)ukidanje AFŽ-a posle svega jedanaest godina od osnivanja možda je najhrabrije prokomentarisala Neda Božinović, premda sa vremenskom distancom:

„Opet patrijarhat na delu. Svaki put se nađe izgovor da se žena vrati nazad. Ovde se nije radilo o čistom patrijarhatu, nego o socijalističkoj ideologiji... Bilo je teško prihvatiti ženu kao ravnopravnog čoveka” (ibid., 48).

ZAKLJUČAK

Političko rukovodstvo KPJ pri suočavanju sa ženskim pitanjem u potpunosti je sledilo rešenja primenjena u Sovjetskom Savezu nekoliko decenija ranije. Komunističke partije težile su uključivanju žena u proces oslobađanja zemlje i, uopšteno govoreći, borbu za stvaranje besklasnog društva. Žensko pitanje nije rešavano izdvojeno: žene su, na prvom mestu, viđene kao žrtve kapitalizma i trebalo je da njihova emancipacija bude uklopljena u pitanja radničke klase. I Ženotdel i AFŽ kao masovne organizacije žena u zemljama u kojima su nastale formirane su u ratnim okolnostima, pod jakom kontrolom komunističkih partija. Za liderke i predsednice organizacija birane su dokazane komunistkinje, one koje u svom prethodnom radu

nisu imale nikakve profesionalne (a ni lične) mrlje. Premda su osnovane u razmaku od dve decenije, mora se priznati da je u formalnom smislu AFŽ formiran nešto brže: Ženotdel je prošao kroz nekoliko faza u osnivanju, dok je Totalni rat nesumnjivo ubrzao nastanak AFŽ-a – ipak je bilo od izuzetnog značaja privući što veći broj žena antifašističkoj borbi.

Slučajnost ili ne, obe organizacije potrajale su svega jedanaest godina. Za vreme svog postojanja, imale su gotovo identičnu oblast delovanja: po-najviše su bile usmerene na prosvlašćivanje žena u vidu njihovog opismen-javanja, s tim da su za vreme rata radile na formiranju odbora za pomoć bolesnima i ranjenima, organizovale volonterski rad i uopšte uticale na što masovnije učešće žena u društveno-političkom životu zemlje. Koliko je ko-piran model Sovjetskog Saveza svedoči i primer da su postojala posebna glasila ženskih organizacija, a da je prvo glasilo AFŽ-a Bosne i Hercegovine, slučajno ili ne, imalo naziv identičan naslovu programskog teksta Aleksandre Kolontaj – *Nova žena*.

Proučavanje formiranja i rada Ženotdela i AFŽ-a dovodi do zaključka da je podrška (muškog) partijskog rukovodstva bila presudna za nastanak ovih organizacija, te se opravdano postavlja pitanje da li bi ove organizacije uopšte postojale u datom istorijskom trenutku da nije bilo svesrdne podrške Lenjina, Sverdlova ili Tita. Koliko je ovaj vid podrške bio važan svedoči činjenica da su organizacije zapale u krizu uvek kada bi ova po-drška izostala, odnosno kada bi bile pod sumnjom vrha partije. Da li zbog „feminističkih devijacija” ili „prevelike samostalnosti” manje je važno, ali nesporno je da se liderkama ženskih organizacija nisu praštala ni naj-manja odstupanja od zvaničnog kursa najvišeg partijskog rukovodstva. Pomalo je začuđujuća još jedna sličnost: nedostatak dokumentacije koji bi svedočio o razvoju i delatnosti ovih organizacija. Važno je istaći da su, pred samo gašenje Ženotdela i AFŽ-a, tadašnje predsednice ili istaknute članice izražavale bojazan da će žene biti vraćene u privatnu sferu, u okvir domaćinstva. Međutim, političko rukovodstvo pronašlo je gotovo savršen modus za eliminisanje ženskih organizacija, premda je već rečeno da su nad njima uživale apsolutnu kontrolu. Bilo je to „zatvaranje razvoj-nog kruga”, odnosno isticanje da je žensko pitanje dobrim delom rešeno,

te da su organizacije time izgubile svrhu postojanja. Izostanak reakcija i nepostojanje negativnih kritika samo je potvrda toga pod koliko velikom kontrolom i budnim okom najviših partijskih rukovodilaca su radile prve masovne ženske organizacije SSSR-a i Jugoslavije.

LITERATURA

- Алфорова, Ирина Викторовна. 2011. „Женский вопрос’ в теории и практике большевизма: первое десятилетие Советской власти, 1917–1927 гг.” Санкт Петербург: Санкт-петербургский государственный университет.
- Babović, Cana. 1942. *Referat drugarice Cane Babović održan na I Zemaljskoj konferenciji AFŽ*, 08.12.1942. Dostupno na: www.afzarhiv.org/items/show/231
- Бибель, Август. 1959. *Женщина и социализм*. Москва: Госполитиздат.
- Brodsky Farnsworth, B. 1976. „Bolshevism, The Woman Question, and Aleksandra Kollontai.” *The American Historical Review* 81(2): 292-316.
- Dornemann, Luise. 1979. *Clara Zetkin, Life and Works*. Berlin: Dietz Verlag.
- Goldman, Wendy Z. 2002. *Women at the Gates: Gender and Industry in Stalin’s Russia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Katz, Vera. 2011. „O društvenom položaju žene u Bosni i Hercegovini 1942.-1953.” *Prilozi* 40: 135–155.
- Kecman, Jovanka. *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama: 1918–1941*. Beograd: Narodna knjiga.
- King, Greg, and Penny Wilson. 2003. *The Fate of The Romanovs*. Hoboken, NJ: Wiley.
- Kollontai, Alexandra M. 1921. „Avtobiografičeskij očerok.” *Proletarskaja revoljucija* 3: 214–275.
- Kollontai, Alexandra M. 1971. *The Autobiography of a Sexually Emancipated Communist Woman*. New York: Herder and Herder.
- Коллонтай, Александра Михайловна. 1972. *Избранные статьи и речи*. Москва: Политиздат.
- Kollontai, Alexandra M. 1977. *The Social Basis of the Woman Question*. In *Selected Writings of Alexandra Kollontai*. London: Allison & Busby. Dostupno na: <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1909/social-basis.htm>

- Krupskaya, Nadezhda K. 1970. *Reminiscences of Lenin*. New York: International Publishers.
- Marx, Karl. 1868. *Pis'mo L. Kugel'manu*. Dostupno na: <https://www.politforums.net/culture/1429965371.html>
- McLellan, Jocie. 2011. *Love in the Time of Communism: Intimacy and Sexuality in the GDR*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mitrović, Mitra. 1942. „Referat drugarice Mitre Mitrović na konferenciji AFŽ-a 7. decembra 1942.” Dostupno na: <http://afzarhiv.org/files/original/893d7d215be542cb233148db58e70fc9.pdf>
- Nešović, Slobodan, i Branko Petranović. 1983. *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941–1945*. Beograd: Narodna knjiga.
- Pantelić, Ivana. 2011. „Kako su partizanske postajale građanke: i u raju KP – pakao, 9.” *Dnevnik*.
- Пушкарева, Наталья Львовна. 2002. *Русская женщина: история и современность. История изучения 'женской темы' русской и зарубежной наукой. 1800 – 2000*. Москва: Ладомир.
- Sandle, Mark. 1998. *A Short History of Soviet Socialism*. Abingdon: Routledge.
- Sklevicky, Lydia. 1996. *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Druga-Ženska Infoteka.
- Smith, Bonnie G, ed. 2008. *Oxford Encyclopedia of Women in World History*, Vol. 1. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Stites, Richard. 1978. *The Women Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860-1930*. Princeton: Princeton University Press.
- Stojaković, Gordana. 2002. *Neda, jedna biografija*. Novi Sad: Futura publikacije.
- Stojaković Gordana. 2012. *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena (1945-1953)*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.
- Tito, Josip Broz. 1942. *Komunistička partija Jugoslavije u današnjoj narodnooslobodilačkoj borbi*. Zaječar: Tehnika Zaječarskog partizanskog odreda „Milenko Brković-Crni”.
- Tito, Josip Broz. 1945. *AFŽ u Narodnooslobodilačkoj borbi*. Čačak: Okružni AFŽ.
- Tomšić, Vida. 1950. „Kako treba raditi u našoj organizaciji.” *Glas žena* septembar: 1–3.

Wood, Elizabeth A. 2008. „Zhenotdel.” In *The Oxford Encyclopedia of Women in World History*, edited by Bonnie G. Smith, 465–467. Oxford and New York: Oxford University Press.

Zetkin, Clara 1924. „Reminiscences of Lenin.” Dostupno na: <https://www.marxists.org/archive/zetkin/1924/reminiscences-of-lenin.htm>

Primljeno: 30.06.2018.

Izmenjeno: 10.09.2018.

Prihvaćeno: 15.09.2018.

Women's Emancipation between Marxism-Leninism and the Practice of the Communist Party of Yugoslavia

Kristina JORGIĆ

University of Novi Sad
The Association of Centres for Interdisciplinary
and Multidisciplinary Studies and Research (ACIMSI)
Centre for Gender Studies

Summary: The question of the social and legal position of women in Yugoslavia was explicitly raised in 1945, after the establishment of a new, communist regime. The attitude towards the women's issue in Yugoslavia was defined on the basis of Marxism and then socialism. The paper analyzes the relationship between Marxist theory and women's issues, Lenin's and Stalin's views on the emancipation of women, although the results of the survey show that the women's issue has not been solved separately: the emancipation of women should be included in the working class issues. The CPY largely copied the models of the Soviet leadership so that the issue of women's emancipation could not be an exception. Although that approach in practice led to the loss of the particularity of the women's issue, for a deeply patriarchal country like Yugoslavia, the attitude that the government, or the CPY, had towards the position of women was certainly a novelty that brought about significant changes. The subject of this work is the analysis of public (communist) discourses in the USSR and Yugoslavia in order to point out similarities and deviations between these countries.

Keywords: Marxism, women's question, Communist Party of Yugoslavia, Women's Anti-fascist Front, Zhenotdel